

RPO-747639-VII-720.5/13/AI

KMP.571.29.2014.AI

**Raport przedstawicieli Krajowego Mechanizmu Prewencji
z wizytacji w Areszcie Śledczym w Lubsku
(wyciąg)**

1. Wstęp

Na podstawie artykułu 19 *Protokołu fakultatywnego do Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania*, przyjętego przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku z dnia 18 grudnia 2002 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 30, poz. 192) oraz działając z upoważnienia Rzecznika Praw Obywatelskich, w dniach 5-6 września 2013 r., do Aresztu Śledczego w Lubsku (zwanego dalej Aresztem lub jednostką) udała się dyrektor Zespołu *Krajowy Mechanizm Prewencji* Justyna Róża Lewandowska oraz pracownicy Zespołu (zwanego dalej KMP lub Mechanizmem): Karolina Goral (pedagog resocjalizacyjny), Wojciech Sadownik oraz dr Aleksandra Iwanowska (prawnicy).

Pracownicy Krajowego Mechanizmu Prewencji sprawdzili na miejscu sposób traktowania osób tymczasowo aresztowanych, w szczególności pod względem ich ochrony przed torturami oraz innym okrutnym, niehumanitarnym lub poniżającym traktowaniem albo karaniem.

W ramach wizytacji wykonano następujące czynności:

1. przeprowadzono rozmowę z kierownikiem działu ochrony pełniącym w czasie wizytacji obowiązki dyrektora jednostki;
2. dokonano oglądu pomieszczeń w oddziałach mieszkalnych, w tym: cel przejściowych, celi zabezpieczającej, celi izolacyjnej, wybranych losowo cel mieszkalnych;

3. dokonano oglądu pomieszczenia wykorzystywanego jako sala widzeń oraz świetlica, łaźni, ambulatorium, magazynu, pomieszczenia radiowęzła i biblioteki;
4. przeprowadzono w czasie wizytacji cel mieszkalnych i innych pomieszczeń rozmowy ze skazanymi oraz pracownikami jednostki;
5. przeprowadzono na osobności indywidualne rozmowy z wybranymi osadzonymi, w szczególności z osobami niepełnosprawnymi fizycznie, osobami w podeszłym wieku.

W trakcie wizytacji wykonano dokumentację fotograficzną oraz użyto dalmierza.

Pracownicy Krajowego Mechanizmu Prewencji poinformowali kierownictwo Aresztu o ustaleniach dokonanych w ramach powyższych czynności, a także wysłuchali ich uwag i wyjaśnień.

Po zakończeniu wizytacji przeanalizowano: Zarządzenie Nr 1/2013 Dyrektora Aresztu Śledczego w Lubsku z dnia 20 lutego 2013 r. w sprawie porządku wewnętrznego Aresztu Śledczego w Lubsku wraz z zarządzeniami zmieniającymi, sprawozdanie z wizytacji przeprowadzonej przez sędziego-wizytatora ds. penitencjarnych Sądu Okręgowego w Zielonej Górze, meldunki z zaistniałych zdarzeń nadzwyczajnych, plan szkoleń ogólnozakładowych na rok 2012 oraz 2013, informację o strukturze działu penitencjarnego, informację o nagrodach oraz środkach dyscyplinarnych wymierzonych wobec osadzonych w latach 2012-2013 do dnia wizytacji, informację o organizacji i zakresie działania służby zdrowia w jednostce, informację o działalności kulturalno-oświatowej prowadzonej w jednostce, zestawienie imprez kulturalno-oświatowych i sportowych zorganizowanych w jednostce w latach 2012-2013 do dnia wizytacji, informację o stanie zatrudnienia skazanych, wykaz samoagresji osadzonych, cennik towarów dostępnych w kantynie, jadłospis, protokół z kontroli przeprowadzonej przez przedstawicieli Państwowego Powiatowego Inspektora Sanitarnego w Żarach.

2. Charakterystyka jednostki

Areszt Śledczy w Lubsku przeznaczony jest dla tymczasowo aresztowanych mężczyzn pozostających do dyspozycji Sądu Rejonowego oraz Prokuratury Rejonowej w Żarach. Pojemność jednostki wynosi 94 miejsca zakwaterowania. W dniu wizytacji faktycznie przebywało w niej 92 osadzonych: 38 tymczasowo aresztowanych, 2 ukaranych oraz 52 skazanych.

Aresztowi Śledczemu podlega Oddział Zewnętrzny w Wałowicach przeznaczony dla recydywistów penitencjarnych odbywających karę w warunkach zakładu karnego typu półotwartego.

Podczas oglądu, w jednej z cel mieszkalnych wizytujący zwrócili uwagę na tymczasowo aresztowanego niepełnosprawnego intelektualnie (*dane usunięto*). Nawiązanie rozmowy z mężczyzną tym było bardzo utrudnione. Na próby wizytujących uzyskania od niego jakichkolwiek informacji osadzony odpowiadał śmiechem, wypowiadał niezrozumiałe słowa, podskakiwał i klaskał w dłonie. Od współosadzonego pracownicy KMP otrzymali informację, iż jest to typowe dla niego zachowanie, a ponadto dowiedzieli się, że osadzony ten wymaga stałego nadzoru i pomocy, np. w podaniu posiłku, czy też utrzymaniu higieny osobistej. Zachowanie osadzonego oraz informacje od współosadzonego świadczące o tym, iż nie jest on w stanie samodzielnie funkcjonować w jednostce skłoniły przedstawicieli Mechanizmu do zapoznania się z sytuacją prawną mężczyzny.

Z analizy dokumentacji osadzonego wynika, iż w dniu 17 lipca 2013 r. (*dane usunięto*) został zatrzymany przez funkcjonariuszy Komendy Powiatowej Policji w Żarach w związku z podejrzeniem znęcania się fizycznego nad matką oraz zadania jej ciosu nożem w okolice podbrzusza. Postanowieniem Sądu Rejonowego w Żarach z dnia 19 lipca 2013 r. zastosowano wobec niego środek zapobiegawczy w postaci tymczasowego aresztowania. Jako okoliczności uzasadniające zastosowanie tymczasowego aresztowania wskazano na duże prawdopodobieństwo popełnienia przez podejrzanego zarzucanego mu czynu, ale również realną obawę mataczenia w sprawie poprzez bezprawne wpływanie na zeznania świadków będących rodziną podejrzanego i wspólnie z nim zamieszkujących. W uzasadnieniu, z uwagi na stan zdrowia podejrzanego,

wskazano ponadto na potrzebę przeprowadzenia badania psychiatrycznego. Sąd wydający postanowienie dostrzegł jednak konieczność przeprowadzenia zaledwie jednorazowego badania, mimo iż w chwili wydania orzeczenia niepełnosprawność intelektualna podejrzanego była udokumentowana. Należy wskazać bowiem, że już w dniu 23 maja 2006 r. Powiatowy Zespół ds. Orzekania o Niepełnosprawności w Żaganiu wydał orzeczenie stwierdzające znaczny stopień niepełnosprawności podejrzanego (orzeczony stopień niepełnosprawności ma charakter trwały wobec czego orzeczenie wydano na stałe). (*Dane usunięto*) był również uprzednio konsultowany psychologicznie. Zgodnie z opinią wydaną przez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Żarach stwierdzono u niego upośledzenie umysłowe w stopniu znacznym powodujące istotne obniżenie wszystkich funkcji intelektualnych.

Jako jednostkę właściwą do wykonani środka zapobiegawczego wyznaczono Areszt Śledczy w Lubsku. Analiza dokumentacji z czynności przeprowadzonych z udziałem (*dane usunięto*) w tej jednostce penitencjarnej wzbudziła dalsze wątpliwości przedstawicieli KMP odnośnie stanu psychicznego tymczasowo aresztowanego, a tym samym właściwości miejsca do wykonania środka zapobiegawczego. W protokole z przeprowadzonej z nim rozmowy wstępnej zaznaczono, iż *kontakt z osadzonym znacznie utrudniony (...) osadzony zdaje się nie rozumieć stawianych mu pytań*, a w komentarzu do protokołu: *Osadzony jest osobą upośledzoną umysłowo. Trudno z nim ustalić obiektywne dane biograficzne*. Powyższe uwagi zostały potwierdzone podczas przeprowadzonej z osadzonym w jednostce rozmowy psychologicznej. Ponadto w bezpośredniej rozmowie z przedstawicielami KMP wychowawczyni z oddziału mieszkalnego, w którym przebywa (*dane usunięto*) przyznała, że z jej codziennego kontaktu z tym osadzonym wynika, iż jest on w stanie zrozumieć jedynie proste komunikaty typu *spacer* lub *obiad*, a w przypadku, gdy zada mu się niezrozumiałe dla niego pytanie przedstawia się.

W związku z powyższymi ustaleniami przedstawiciele KMP wystąpili do Przewodniczącego III Wydziału Penitencjarnego i Nadzoru nad Wykonywaniem Orzeczeń Karnych Sądu Okręgowego w Zielonej Górze o zbadanie sprawy

w trybie nadzoru penitencjarnego. Kwestia legalności pobytu tymczasowo aresztowanego (*dane usunięto*) badana jest ponadto przez Zespół Prawa Karnego Biura Rzecznika Praw Obywatelskich.

3. Personel

W dziale penitencjarnym zatrudnionych jest 5 funkcjonariuszy – kierownik, 2 wychowawców, psycholog oraz inspektor ds. zatrudnienia. W czasie wizytacji w jednostce opiekę nad osadzonymi sprawował jeden wychowawca, natomiast drugi został czasowo oddelegowany do pełnienia obowiązków w Oddziale Zewnętrznym w Wałowicach.

Zgodnie z przekazaną wizytującym informacją zatrudniony w jednostce psycholog nie ma zapewnionej superwizji. W związku z tym warto zauważyć, iż przy tego typu obciążającej psychicznie pracy zapewnienie superwizji wydaje się niezbędne jako czynnik z jednej strony zabezpieczający psychologa, z drugiej zaś znacznie zwiększający efektywność jego pracy.

Funkcjonariusze wizytowanej jednostki biorą udział w okresowych szkoleniach organizowanych przez Służbę Więzienną. W 2012 r. przeprowadzono ogólnozakładowe szkolenia m. in. z zakresu podstawowych zasad udzielania pomocy przedmedycznej, zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego osadzonych, technik radzenia sobie ze stresem oraz wypaleniem zawodowym, psychologicznych mechanizmów korupcji, ulegania wpływom oraz manipulowania człowiekiem. Z kolei plan szkoleń na rok 2013 obejmuje m.in., obok ponowienia szkoleń z zakresu udzielania pierwszej pomocy oraz technik radzenia sobie ze stresem, szkolenia na temat sposobów przeprowadzania badań na obecność alkoholu, środków odurzających lub substancji psychotropowych w organizmie skazanego, zasad postępowania z korespondencją prywatną i urzędową osadzonych. W analizowanym okresie funkcjonariusze działu penitencjarnego mieli ponadto możliwość poszerzenia swojej wiedzy o zagadnienia związane ze sporządzaniem prognozy kryminologiczno-społecznej, rozpoznawania i przeciwdziałania zamiarom autoagresywnym, udzielania pomocy postpenitencjarnej, roli wychowawcy i psychologa w przypadku stosowania

środków przymusu bezpośredniego oraz kary dyscyplinarnej umieszczenia w celi izolacyjnej, a funkcjonariusze działu ochrony brali udział w szkoleniach związanych ze stosowaniem oraz dokumentowaniem środków przymusu bezpośredniego.

Przedstawiciele KMP doceniając szeroki zakres szkoleń oferowanych funkcjonariuszom, jako warte rozważenia zalecają jednak objęcie funkcjonariuszy pracujących w bezpośrednim kontakcie z osadzonymi szkoleniami z zakresu komunikacji interpersonalnej oraz praw osób pozbawionych wolności. Powyższe zalecenie uzasadniają Standardy Europejskiego Komitetu Zapobiegania Torturom (patrz: Fragment Drugiego Sprawozdania Ogólnego [CPT/Inf (92) 3] dot. szkoleń funkcjonariuszy służb porządku publicznego), które wskazują, że nie ma lepszej gwarancji przeciwko złemu traktowaniu osoby pozbawionej wolności, niż dobrze wyszkolony funkcjonariusz Policji czy Służby Więziennej.

Zgodnie z przekazanymi informacjami, w analizowanym okresie nie były prowadzone postępowania karne lub dyscyplinarne wobec funkcjonariuszy związane z niewłaściwym traktowaniem osób pozbawionych wolności.

4. Warunki bytowe

W Zakładzie znajdują się 2 oddziały mieszkalne. Wielkość cel jest zróżnicowana – od cel jednoosobowych do czteroosobowych. Warunki bytowe panujące w celach należy określić jako dobre. W niektórych celach zaobserwowano ślady zawilgoceń (cela nr 117) lub ubytki w parkiecie (cela nr 206). W większości wizytowanych cel kąciki sanitarne posiadają pełną zabudowę, a jedynie w części cel jednoosobowych kąciki te przesłonięto kotarą. Umywalki znajdują się na przestrzeni cel. Wszystkie cele są skanalizowane, doprowadzona jest do nich ciepła i zimna woda. Podkreślenia wymaga również fakt, iż w wizytowane cele mieszkalne wyposażono w łóżka piętrowe z zabezpieczeniami oraz drabinkami umożliwiającymi dostęp na górny poziom. Jedynie w celi nr 310 wizytujący zaobserwowali brak drabinki oraz zabezpieczenia górnego poziomu łóżka, natomiast w celi nr 306 brakowało płyt pod materace dla osadzonych, co zaleca się uzupełnić. Rzeczy osobiste osadzeni przechowują w kontenerach pod łózkami.

Zastrzeżenia wizytujących wzbudził stan wydanych skazanym do użytkowania poduszek, które w wielu przypadkach były bardzo brudne, noszące ślady wilgoci i zagrzybienia. W złym stanie były również okazane wizytującym poduszki znajdujące się w magazynie jednostki. W związku z powyższym przedstawiciele KMP zalecają zakup nowych poduszek na potrzeby osób osadzonych w Areszcie.

W zlokalizowanej w sutenerze budynku łaźni zorganizowano 10 niewyodrębnionych stanowisk prysznicowych. Mając na uwadze potrzebę zapewnienia intymności kąpiącym się, pracownicy KMP rekomendują władzom Aresztu stworzenie wydzielonych stanowisk prysznicowych. Również Centralny Zarząd Służby Więziennej w piśmie z dnia 15.03.2010 r. o sygnaturze BPR-0510/932/10/Z-1 poinformował Rzecznika Praw Obywatelskich, iż przedstawiciele Biura Kwatermistrzowsko-Inwestycyjnego w toku prowadzonych kontroli zwracają uwagę na konieczność wykonywania w łaźniach ścianek między prysznicami. Pracownicy KMP zalecają ponadto uzupełnienie wyposażenia łaźni o brakujące w dniu wizytacji maty lub kratki antypoślizgowe.

Kąpiel osadzonych odbywa się raz w tygodniu, co stanowi minimum określone w normach krajowych. Warto w tym miejscu podkreślić, że zgodnie z regułą 19.4 Europejskich Reguł Więziennych, każdy więzień powinien mieć prawo wykąpać się lub wziąć prysznic, jeśli to możliwe, codziennie, lecz przynajmniej dwa razy w tygodniu (a w razie potrzeby częściej) w interesie ogólnej higieny. Można także przytoczyć orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wydane w sprawie Ananyev i inni przeciwko Rosji, w którym Trybunał zauważył, że prawdziwie ludzkie środowisko nie jest możliwe bez łatwego dostępu do toalety czy możliwości utrzymania swego ciała w czystości. Trybunał często stwierdzał, że czas na wzięcie prysznica, zwykle przyznawany więźniom w aresztach śledczych w Rosji, ograniczony do 15 – 20 minut raz w tygodniu, był oczywiście niewystarczający do zachowania właściwej higieny ciała [orzeczenie w trybie wyroku pilotażowego – 10 stycznia 2012 r., Izba (Sekcja I), skargi nr 42525/07 i 60800/08]. Przedstawiciele Mechanizmu również stoją na stanowisku, że możliwość kąpieli raz na tydzień jest niewystarczająca do

utrzymania należytej higieny, w związku z czym formułują zalecenie zwiększenia częstotliwości kąpieli dla osadzonych mężczyzn. Należy podkreślić, iż także osadzeni, z którymi przedstawiciele KMP przeprowadzili rozmowy zgłosili problem niewystarczającej liczby kąpieli.

Osadzeni mogą 3 razy w miesiącu dokonywać zakupów w kantynie. Zakupy realizowane są zarówno na podstawie złożonych przez osadzonych zamówień oraz poprzez bezpośrednie udanie się do kantyny. W omawianym obszarze rozmówcy zwrócili uwagę wizytujących na różnice cen produktów w cennikach dostępnych w oddziałach mieszkalnych oraz w kantynie. W związku z faktem, iż dwukrotnie w ciągu miesiąca osadzeni mogą dokonywać zakupów jedynie poprzez złożenie zamówienia, a tym samym nie mają możliwości zweryfikowania cen towarów bezpośrednio w kantynie, przedstawiciele KMP zwracają uwagę na konieczność udostępnienia im aktualnych cenników. Ponadto pracownicy KMP za zasadne uważają uzupełnienie asortymentu towarów dostępnych w kantynie o owoce i warzywa.

Na terenie Aresztu znajdują się bardzo zadbane, wyposażone w ławki place spacerowe. Podczas spacerów dozwolone jest palenie wyrobów tytoniowych, na placach spacerowych wyodrębniono strefy do palenia. Należy zauważyć jednak, iż pól nie wyposażono w częściowe zadaszenia chroniące przed deszczem. Konieczność zadaszenia części pól spacerowych, jak poinformowała dyrektor jednostki, jest corocznie ujmowana w planach inwestycyjnych, jednakże dotychczas nie doczekała się ona realizacji z uwagi na występowanie bardziej priorytetowych wydatków.

Podsumowując uwagi dotyczące warunków bytowych w jednostce należy zauważyć, iż nie jest ona dostosowana do potrzeb osób niepełnosprawnych. W czasie wizytacji zakład nie dysponował bowiem ani jedną celą przystosowaną do potrzeb osób niepełnosprawnych, w łaźni brakowało udogodnień dla takich osób, np. uchwyty bądź krzeselka, a dostęp do niej możliwy był jedynie stromymi schodami. Należy wskazać, co prawda, iż administracja Aresztu zorganizowała odrębne pomieszczenie kąpielowe dla osób o obniżonej sprawności fizycznej, jednakże znajduje się ono na pierwszym piętrze budynku, w związku

z czym osoby dla których jest przeznaczone mogą mieć poważne problemy z dotarciem do niego. Zobrazowaniem przedstawionego wniosku może być sytuacja przebywającego w czasie wizytacji ukaranego mającego problemy w poruszaniu się, któremu w dotarciu do pomieszczenia kąpielowego każdorazowo pomagali funkcjonariusze.

W związku z powyższym należy wskazać, że zgodnie z przyjętą w dniu 1 sierpnia 1997 r. przez Sejm RP *Kartą Praw Osób Niepełnosprawnych* (M. P. z 1997 r. Nr 50, poz. 475) osoby niepełnosprawne mają prawo życia w środowisku wolnym od barier funkcjonalnych. Ponadto w dniu 6 września 2012 r. Polska ratyfikowała przyjętą w dniu 13 grudnia 2006 r. przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych *Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych* (Dz. U. z 2012 r., poz. 1169) zobowiązującą do umożliwienia osobom niepełnosprawnym niezależnego życia i pełnego udziału we wszystkich jego sferach. Oba wymienione dokumenty mają zastosowanie również w odniesieniu do osób pozbawionych wolności oraz środowiska stworzonego w miejscu ich osadzenia. Wobec powyższego wszelkie instytucje państwowe, winny podejmować działania ukierunkowane na urzeczywistnienie praw osób z niepełnosprawnością. Omawiając potrzebę dostosowania jednostek penitencjarnych do potrzeb osób niepełnosprawnych warto także zwrócić uwagę na wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 2006 r. w sprawie *Vincent przeciwko Francji* (6253/03), w którym Trybunał stwierdził naruszenie art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka przez osadzenie więźnia poruszającego się na wózku inwalidzkim w celi, której wyposażenie nie było całkowicie dostosowane do osób niepełnosprawnych oraz której nie był w stanie samodzielnie opuścić. Mając na względzie treść wskazanych aktów prawnych oraz orzecznictwa Trybunału, pracownicy KMP zalecają uwzględnienie konieczności dostosowania infrastruktury Aresztu do potrzeby osoby z niepełnosprawnością w planowanych remontach i modernizacjach.

5. Traktowanie

Z obserwacji pracowników KMP wynika, że atmosfera panująca w jednostce jest dobra. Osadzeni z którymi przedstawiciele Mechanizmu przeprowadzali rozmowy w celach mieszkalnych oraz rozmowy indywidualne, bardzo pozytywnie oceniali traktowanie przez funkcjonariuszy zarówno z działu penitencjarnego, jak i ochrony. Pojedyncze sygnały dotyczyły zwracania się do osadzonych po nazwisku lub *na ty*. Należy przypomnieć, że zgodnie z treścią art. 27 ustawy z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. Nr 79, poz.523 ze zm.) funkcjonariusze i pracownicy Służby Więziennej w postępowaniu wobec osób pozbawionych wolności są obowiązani w szczególności szanować ich prawa i godność. Na konieczność wykonywania kary pozbawienia wolności z poszanowaniem godności ludzkiej wskazuje również art. 4 kkw.

Zaniepokojenie pracowników Mechanizmu wzbudziły jedynie zgłoszone przez część tymczasowo aresztowanych sygnały świadczące o bardzo częstym poddawaniu ich kontroli osobistej, tj. np. pięciokrotnie w ciągu jednego dnia, czterokrotnie w ciągu dwóch dni. Osadzeni wskazywali, iż kontroli osobistej poddawani byli nawet przed wyjściem na spacer lub przed i po widzeniu w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobą odwiedzającą. Wizytujący nie mieli możliwości zweryfikowania przedstawionych zastrzeżeń, gdyż fakt przeprowadzenia kontroli osobistej osadzonego nie jest odnotowywany w żadnym dokumencie prowadzonym przez funkcjonariuszy SW. Nadmienić należy, iż wskazany problem był przedmiotem wystąpienia generalnego Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 25.06.2012 r. skierowanego do Dyrektora Generalnego Służby Więziennej. W wystąpieniu wskazano m.in., że nieodnotowywanie faktu przeprowadzenia kontroli osobistej (dzień, godzina, miejsce, osoba kontrolowana, osoba kontrolująca, uzasadnienie kontroli) w dokumentacji Służby Więziennej uniemożliwia zbadanie, tak przez przełożonych funkcjonariuszy, jak i organy zewnętrzne, ewentualnych zarzutów zgłaszanych przez osadzonych w tej bardzo delikatnej materii. W odpowiedzi z dnia 12.07.2012 r. Dyrektor Generalny Służby Więziennej przekazał stanowisko Centralnego Zarządu Służby Więziennej zgodnie z którym dotychczasowy sposób prowadzenia kontroli osobistych sprawdził się

w praktyce i nie powinien być zmieniany. Należy zauważyć jednak, iż wobec ustaleń poczynionych przez pracowników KMP m. in. w wizytowanej jednostce, kwestia odpowiedniego dokumentowania kontroli osobistych wymaga dalszego zainteresowania.

W roku 2012 w jednostce zarejestrowano wpływ 61 skarg osób pozbawionych wolności. Tematyka skarg była bardzo różnorodna i obejmowała aż 23 obszary problemowe, wśród których dominowały traktowanie przez funkcjonariuszy i pracowników SW (18 skarg) oraz decyzje klasyfikacyjne (12 skarg). Z kolei w roku 2013 do dnia wizytacji osadzeni wnieśli 23 skargi z analogicznymi jak w roku 2012 najczęstszymi obszarami skargowymi. Łącznie w analizowanym okresie 3 skargi zostały uznane za zasadne lub częściowo zasadne (dokonania nienależnego potrącenia ze środków finansowych pozostających do dyspozycji osadzonego, omyłkowego przesłania do sądu akt cz. A, przebywania w celi z osobami palącymi wyroby tytoniowe).

W okresie od 01.01.2012 r. do dnia wizytacji w jednostce odnotowano 15 zdarzeń nadzwyczajnych, w tym m.in. 4 przypadki samowolnego oddalenia się osoby pozbawionej wolności w trakcie pobytu poza terenem jednostki, 3 przypadki pobicia, 3 przypadki ujawnienia telefonu komórkowego, 2 przypadki napaści na funkcjonariusza poza służbą.

Z udostępnionego wizytującym zestawienia autoagresji wynika, że w analizowanym okresie osadzeni w Areszcie dokonali łącznie 19 tego typu zachowań (10 połknięć ciała obcego, 6 pocięć, 3 odmowy przyjmowania posiłków). Wśród wymienionych zachowań autoagresywnych osadzonych 9 zakwalifikowano jako instrumentalne, 9 jako emocjonalne, a charakteru 1 samouszkodzenia nie udało się ustalić. Sprawcami 10 aktów autoagresji były osoby tymczasowo aresztowane.

Zgodnie z udzielonymi pracownikom Mechanizmu informacjami w okresie od początku 2012 r. do dnia wizytacji w jednostce nie stosowano środków przymusu bezpośredniego.

6. Dyscyplinowanie

Z udostępnionych przedstawicielom KMP danych wynika, iż w okresie od 01.01.2012 r. do 05.09.2013 r. wobec tymczasowo aresztowanych wymierzono łącznie 124 kary dyscyplinarne. W większości przypadków wymierzano nagane (77 przypadków), pozbawienia prawa do udziału w niektórych zajęciach z zakresu kultury fizycznej i sportu na okres do 1 miesiąca (18 przypadków), a także umieszczenie w celi izolacyjnej na okres do 14 dni (14 przypadków). W tym samym okresie udzielono tymczasowo aresztowanym 230 nagród i ulg, w tym najczęściej było to zezwolenie na dłuższe widzenie (98 przypadków jako nagroda oraz 34 przypadki jako ulga) oraz zezwolenie na otrzymanie dodatkowej paczki żywnościowej (84 przypadki).

Wizytujący nie odebrali uwag ze strony osadzonych dotyczących analizowanego obszaru. Należy wskazać jednak, że w opinii przedstawicieli Mechanizmu bardzo pozytywnie należy ocenić przyjętą w jednostce praktykę nagradzania osadzonych pełniących funkcję *starszych celi*.

7. Prawo do informacji

Dokumentem regulującym prawa i obowiązki osadzonych w jednostce jest zarządzenie Nr 1/2013 Dyrektora Aresztu Śledczego w Lubsku z dnia 20 lutego 2013 r. w sprawie porządku wewnętrznego Aresztu Śledczego w Lubsku wraz z 2 zarządzeniami zmieniającymi. W ocenie przedstawicieli Krajowego Mechanizmu Prewencji przepisy zawarte w przytoczonym akcie sformułowane są jasno, jednakże zasadne byłoby stworzenie jednolitego tekstu wskazanej regulacji zawierającego zmiany, o których mowa w zarządzeniach zmieniających. Obecny podział stanowić może utrudnienie w zrozumieniu zawartych w nim przepisów, z uwagi na fakt, iż adresowane są one do osób, które mogą mieć szczególne problemy z interpretacją takich materiałów. Ponadto wskazać należy, iż pewne problemy interpretacyjne może spowodować posłużenie się przez administrację Aresztu w pkt 4 odesłaniem do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 27 października 2003 r. w sprawie czynności administracyjnych i rozliczeń finansowych związanych z prowadzeniem depozytu przedmiotów wartościowych

i środków pieniężnych osób pozbawionych wolności (Dz. U. Nr 192, poz. 1881 ze zm.). Takie sformułowanie należy uznać za nietrafne, gdyż zakłada ono znajomość odpowiednich przepisów przez wszystkich osadzonych, co niewątpliwie w rzeczywistości nie ma miejsca. W związku z powyższym pracownicy KMP zalecają takie formułowanie porządku wewnętrznego, aby był on zrozumiały dla wszystkich adresatów, tj. poprzez wyeliminowanie dyspozycji odsyłających.

W czasie wizytacji kopie porządku wewnętrznego dostępne były dla osadzonych w celach mieszkalnych. Jednostka dysponowała również aktualnymi egzemplarzami kodeksu karnego wykonawczego oraz tłumaczeniami regulaminu organizacyjno-porządkowego odbywania kary pozbawienia wolności na języki obce.

Adresy instytucji krajowych oraz międzynarodowych stojących na straży praw człowieka wywieszone były w dyżurkach oddziałowych. Przedstawiciele Mechanizmu zalecają wywieszenie adresów w miejscu ogólnodostępnym, gdzie zainteresowani mogli by się z nimi zapoznać bez zwracania się o to z prośbą do funkcjonariuszy.

Z rozmów z tymczasowo aresztowani wynika, że Areszt nie dysponuje orzeczeniami Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, dotyczącymi osób pozbawionych wolności. Potrzeba upowszechniania wśród osadzonych prawnych skutków m.in. orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego w odniesieniu do osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, została zauważona przez sam Trybunał Konstytucyjny. W wyniku prowadzonej przez Rzecznika Praw Obywatelskich korespondencji na ten temat Szef Biura Trybunału Konstytucyjnego poinformował, iż powyższa kwestia jest przedmiotem coraz liczniejszej korespondencji od osób osadzonych w zakładach karnych lub przebywających w aresztach śledczych. W związku z powyższym Trybunał Konstytucyjny podjął starania aby – w przypadku rozstrzygnięcia Trybunału Konstytucyjnego dotyczącego osób pozbawionych wolności lub tymczasowo aresztowanych – przygotować stosowną informację o danym wyroku i jego (prawnych oraz praktycznych) skutkach, a następnie, we współpracy

z odpowiednimi organami Służby Więziennej, przekazywać zainteresowanym. Warto podkreślić za Szefem Biura Trybunału Konstytucyjnego, iż powyższa działalność edukacyjna powinna stanowić jeden z podstawowych elementów pracy penitencjarnej, służącej m.in. kształtowaniu świadomości oraz zapewnianiu skazanym i osadzonym dostępu do elementarnej informacji w zakresie ich sytuacji prawnej. Żadne względy nie powinny ograniczać przedsięwzięć na rzecz popularyzacji prawa oraz edukacji obywatelskiej w sprawach publicznych. Przedstawiciele Krajowego Mechanizmu Prewencji zalecają zatem pozyskanie przez władze jednostki zbiorów orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Dobrym sposobem upowszechniania wiedzy na ich temat, byłoby tworzenie tematycznych audycji emitowanych przez radiowęzeł.

Z rozmów z osadzonymi wynika, iż o sposobie rozpatrzenia ich wniosków i próśb dowiadują się oni ustnie od funkcjonariuszy. Nadmienić należy, że zgodnie z regulacją § 9 ust. 1 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów załatwiania wniosków skarg i próśb osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. z 2003 r. Nr 151, poz. 1467), organ właściwy do załatwienia wniosku, skargi lub próśby, jest zobowiązany pisemnie zawiadomić zainteresowanego o sposobie ich załatwienia. Wyjątek od zasady pisemności stanowi sytuacja kiedy próśby i wnioski składane są osobiście w swojej sprawie przez osobę osadzoną w zakładzie karnym lub areszcie śledczym i załatwiane bezpośrednio po zgłoszeniu (§ 9 ust 2 ww. rozporządzenia). W związku z powyższym przedstawiciele KMP zalecają stosowanie wskazanych przepisów prawa w zakresie informowania osadzonych o sposobie rozpatrzenia ich próśb.

Rozmówcy przedstawiciele KMP nie zgłosili uwag w zakresie terminowości rozpatrywania ich próśb, wniosków i skarg.

8. Prawo do kontaktów ze światem zewnętrznym

Skazani odbywający karę w zakładzie karnym typu półotwartego oraz otwartego mogą korzystać z samoinkasującego aparatu telefonicznego

we wszystkie dni tygodnia, natomiast skazani odbywający karę w zakładzie karnym typu zamkniętego do 2 razy w tygodniu, a czas rozmowy nie może przekroczyć 10 minut. Rozmowy telefoniczne realizowane są w godzinach od 9.00 do 17.45.

Osoby tymczasowo aresztowane nie mogą korzystać z aparatów telefonicznych, w tym także w celu skontaktowania się ze swoimi pełnomocnikami. Należy uznać, iż wynikający z art. 217c całkowity zakaz prowadzenia rozmów telefonicznych przez tymczasowo aresztowanych stoi w opozycji do zagwarantowanego art. 215 § 1 kkw tej grupie osadzonych prawa do obrony. Zgodnie z treścią przytoczonego przepisu tymczasowo aresztowany ma prawo do porozumiewania się z obrońcą lub pełnomocnikiem będącym adwokatem albo radcą prawnym podczas nieobecności innych osób oraz korespondencyjnie. Wyjaśnić należy, że korespondencją w rozumieniu art. 8 ust. 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. są różne sposoby komunikowania się, w tym także rozmowa telefoniczna. Wbrew dosłownemu brzmieniu art. 215 kkw, przepis ten przyznaje tymczasowo aresztowanemu prawo kontaktowania się z wymienionymi osobami również telefonicznie bądź przy wykorzystaniu innych dostępnych technicznych środków przekazywania informacji.

Podkreślenia wymaga fakt, iż Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu podczas czwartej okresowej wizyty w Polsce w 2009 r. zakwestionował stan prawny w zakresie całkowitego zakazu prowadzenia rozmów telefonicznych przez osoby tymczasowo aresztowane. Ponadto całkowity zakaz prowadzenia rozmów telefonicznych przez osoby tymczasowo aresztowane stoi w sprzeczności z regułami: 95.3, 98.2 i 99, zawartymi w Rekomendacji Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych.

Przedstawiciele Mechanizmu zwracają również uwagę na prawo osób tymczasowo aresztowanych, po osadzeniu w areszcie śledczym, do niezwłocznego poinformowania osób bliskich o miejscu ich pobytu na podstawie art. 211 § 2 kkw.

Kodeks nie określa formy w jakiej tymczasowo aresztowany może zrealizować to prawo, ale skoro ma ono być zrealizowane bezzwłocznie, osadzony może wybrać najszybszy sposób komunikacji, a administracja aresztu śledczego ma obowiązek mu to umożliwić, nawet na własny koszt. W grę wchodzi przede wszystkim powiadomienie telefoniczne lub depezą (S. Leleń, Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, Warszawa 2010 r.). Z rozmów z tymczasowo aresztowanymi wynikało natomiast, że mogli oni jedynie listownie poinformować najbliższych o miejscu swojego pobytu.

Widzenia osadzonych odbywają się w godz. 9.00-14.00 w soboty, niedziele i dni ustawowo wolne od pracy, a także ze względów wyznaniowych – w inne dni świąteczne. Jednostka dysponuje 1 salą do widzeń w sposób umożliwiający bezpośredni kontakt, pod nadzorem funkcjonariusza. W tej samej sali wyodrębniono także 3 stanowiska do widzeń w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt.

W sali widzeń nie został wyodrębniony kącik przeznaczony dla dzieci. Ze względu jednak na niewielką powierzchnię pomieszczenia przeznaczonego na salę widzeń, a także wykorzystywanie go na potrzeby świetlicy, w ocenie pracowników KMP, bardzo utrudnione byłoby utworzenie kącika dla dzieci przy jednoczesnym zachowaniu jego dotychczasowej pojemności. Przedstawiciele Mechanizmu zalecają jednak wyposażenie sali widzeń w kredki, kolorowanki i książeczki itp., z których dzieci mogłyby korzystać przy stolikach przeznaczonych do widzeń, a także pomalowanie lub przyozdobienie części sali w taki sposób, aby stwarzała ona atmosferę przyjazną dzieciom.

Należy zwrócić uwagę także na brak pomieszczenia do realizacji nagrody przewidzianej w art. 138 § 1 pkt 3 kkw., tj. widzenia w oddzielnym pomieszczeniu, bez osoby dozorującej, którego wyposażenie określone zostało w załączniku do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2003 r. w sprawie warunków bytowych osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. z 2003 r. Nr 186, poz.1820, dalej: rozporządzenie w sprawie warunków bytowych). Brak w jednostce pomieszczenia do realizacji wskazanej nagrody uniemożliwia w praktyce jej udzielenie, nawet w przypadku

spełniania przez osadzonych warunków do jej przyznania. W ocenie pracowników Mechanizmu, dla zapewnienia równości więźniów wobec prawa władze Zakładu powinny zorganizować i odpowiednio wyposażać takie pomieszczenie.

9. Prawo do ochrony zdrowia

Opiekę zdrowotną nad osadzonymi w Areszcie sprawują zatrudnieni na częściach etatów kierownik ambulatorium (0,5 etatu) oraz 2 lekarzy stomatologów (0,4 i 0,3 etatu). Obsadę personelu medycznego uzupełnia zatrudniona w pełnym wymiarze czasu pracy pielęgniarka.

Przyjęcia lekarza podstawowej opieki zdrowotnej odbywają się we wtorki i czwartki w godz. 13.00-14.50, a lekarza stomatologa poniedziałki lub środy w godz. 8.00-12.00. Opieka pielęgniarska natomiast zapewniona jest osadzonym codziennie w godz. 7.15-15.15.

Ambulatorium zlokalizowane jest na parterze budynku jednostki. W jego skład wchodzi 2 pomieszczenia: gabinet lekarski oraz gabinet stomatologiczny .

W czasie wizytacji przedstawiciele KMP stwierdzili nieprawidłowości w zakresie rozmieszczenia osadzonych polegające na zakwaterowaniu w izbie chorych osadzonych zdrowych. W opinii pracowników Mechanizmu takie rozwiązanie należy uznać za niedopuszczalne z uwagi na przeznaczenie izb chorych i wymóg ich natychmiastowej dostępności w przypadku zaistnienia szczególnych okoliczności, tj. chorób osadzonych. Wykorzystywanie izby chorych na potrzeby kwaterowania osadzonych zdrowych oznacza z jednej strony, że w przypadku zachorowania, pacjent nie będzie odseparowany od pozostałych osób i nie będzie przebywał w warunkach sprzyjających zdrowieniu, a z drugiej też, że osoby zdrowe zakwaterowane w izbie chorych będą przenoszone co jakiś czas do innych pomieszczeń, co z kolei naraża je na przedmiotowe, niewłaściwe traktowanie i dyskomfort związany z częstszymi od innych aresztowanych przenosinami.

Część rozmówców wskazała, że badania lekarskie odbywają się w obecności funkcjonariusza niewykonującego zawodu medycznego. Wskazana praktyka, mimo iż zgodna z art. 115 § 7 kkw, stoi w sprzeczności

z uregulowaniami ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. z 2009 r. Nr 52, poz. 417) uzależniającymi obecność innych osób w trakcie udzielania świadczeń medycznych od zgody pacjenta (art. 22). Standardy międzynarodowe także zawierają zalecenie, aby poufność badań lekarskich przeprowadzanych w zakładzie karnym była zagwarantowana i respektowana na takich samych zasadach jak w powszechnym systemie opieki zdrowotnej (art. 13 Rekomendacji Nr R (98)7 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczącej etycznych i organizacyjnych aspektów opieki zdrowotnej w więzieniu).

Jeden z rozmówców wskazał, iż mimo 3-tygodniowego pobytu w jednostce do dnia wizytacji nie był poddany prześwietleniu płuc. W związku z powyższym przedstawiciele KMP proszą o udzielenie wyjaśnień w tej kwestii i jednocześnie zwracają uwagę na konieczność zachowania, określonego w art. 79b § 1 kkw, 14-dniowego terminu wykonania wstępnych badań lekarskich wobec przyjmowanych do jednostek penitencjarnych osadzonych.

10. Oddziaływania kulturalno-oświatowe i sportowe

Zajęcia świetlicowe dla osadzonych realizowane są w pomieszczeniu wykorzystywanym również jako sala widzeń. Wyposażono je w stół, krzesła, telewizor, stół do ping-ponga oraz rower stacjonarny do ćwiczeń. W czasie wizytacji było to jedyne miejsce, w którym organizowano zajęcia kulturalno-oświatowe dla osadzonych z uwagi na fakt, iż świetlice oddziałowe przekształcono na jednoosobowe cele mieszkalne. W opinii przedstawicieli Mechanizmu, mimo niewątpliwych problemów związanych z zakwaterowaniem osadzonych, przedstawioną praktykę należy uznać za niepożądaną.

Podkreślenia wymaga fakt, iż powierzchnia pomieszczeń przeznaczonych na świetlice oddziałowe jest niewielka, w związku z czym ograniczone są również możliwości organizowania w nich zajęć dla osadzonych. Wydaje się, iż w obecnym kształcie osoby pozbawione wolności mogłyby spędzać w nich czas ewentualnie na oglądaniu telewizji. W związku z powyższym, przedstawiciele KMP poddają pod rozwagę administracji Aresztu postulat zorganizowania

i odpowiedniego wyposażenia na potrzeby przeprowadzania zajęć świetlicowych dodatkowego pomieszczenia o większej powierzchni w zastępstwie dotychczasowych świetlic oddziałowych.

Zauważyć należy, że również CPT wskazuje na konieczność zapewnienia zarówno skazanym, jak i tymczasowo aresztowanym możliwości spędzania rozsądnej części dnia (osiem godzin lub więcej) poza swoimi celami, zaangażowanej w celowe zajęcia o różnym charakterze. Szczególnie w przypadku tymczasowo aresztowanych bowiem prawie całkowity brak zajęć może pogarszać postrzeganie okresu detencji [por. § 84 *Report to the Polish Government on the visit to Poland carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 26 November to 8 December 2009* CPT/Inf (2011) 20].

Utrudniony dostęp do świetlicy był również przedmiotem licznych uwag zgłaszanych przez osadzonych. Z przekazanych przez nich informacji wynika, że możliwość skorzystania z zajęć świetlicowych zapewnia jest jedynie 2 razy w miesiącu. Ponadto jeden z tymczasowo aresztowanych przekazał wizytującemu informację, iż w ciągu swojego dwumiesięcznego pobytu w jednostce ani razu nie miał możliwości skorzystania z zajęć świetlicowych. Przyczyn powyższej sytuacji rozmówca przedstawicieli KMP upatrywał w konieczności sprawowania opieki nad niepełnosprawnym intelektualnie współosadzonym. Nie negując konieczności sprawowania pieczy nad osobami tego wymagającymi, przedstawiciele KMP pragną zauważyć, iż obowiązek ten, spoczywający na funkcjonariuszach SW, nie może być scedowany na współosadzonych.

Na terenie jednostki zorganizowano boisko do gry w badminton, jednakże żaden z tymczasowo aresztowanych, z którymi przeprowadzono rozmowy nie dysponował wiedzą na ten temat. Przedstawiciele KMP zalecają zatem poinformowanie osób tymczasowo aresztowanych o możliwości skorzystania z zajęć sportowych organizowanych na wskazanym boisku.

W jednostce funkcjonuje biblioteka licząca 6184 woluminy. Wypożyczanie książek odbywa się za pośrednictwem osadzonego zatrudnionego w bibliotece,

który podchodzi do cel osób zainteresowanych wypożyczeniem. Wykazy pozycji bibliotecznych dostępne są w oddziałach mieszkalnych.

Zgodnie z udzielonymi informacjami w radiowęźle aresztu transmitowane są audycje własne przygotowywane przez poszczególne działy oraz odtwarzane są audiobooki.

11. Zatrudnienie oraz nauczanie

Według danych na dzień 05.09.2013 r. ogółem zatrudnionych w jednostce (łącznie z OZ w Wałowicach) było 83 osadzonych. Z zatrudnienia odpłatnego korzystało 39 osób: 22 u kontrahentów zewnętrznych, a 17 zatrudniono przy pracach pomocniczych i porządkowych na rzecz jednostki. Z kolei zatrudnionych nieodpłatnie było 44 osadzonych.

Zgodnie z uzyskanymi informacjami w roku 2012 oraz 2013 w Areszcie nie prowadzono szkoleń kursowych z uwagi na brak wystarczających środków finansowych.

12. Prawo do praktyk religijnych

Opiekę duszpasterską nad osadzonymi sprawuje kapelan rzymskokatolicki, który odprawia msze w czwartki, piątki lub soboty, a także dni świąteczne. Msze św. odbywają się w sali widzeń.

W jednostce organizowane są również spotkania dla wyznawców Świadców Jehowy oraz Chrześcijańskiej Wspólnoty Zielonoświątkowej.

Osadzeni, z którymi przeprowadzono rozmowy nie zgłosili uwag odnośnie realizacji tego prawa w jednostce.

13. Zalecenia

Na podstawie art. 19 *Protokołu Fakultatywnego do Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania*, przedstawiciele Krajowego Mechanizmu Prewencji zalecają:

Dyrektorowi Aresztu Śledczego w Lubsku:

1. wyeliminowanie nieprawidłowości w sposobie zwracania się przez funkcjonariuszy do osadzonych;
2. ujednoczenie tekstu porządku wewnętrznego oraz wyeliminowanie dyspozycji odsyłających;
3. zmianę sposobu informowania osadzonych o sposobach załatwiania ich próśb i wniosków;
4. wywieszenie w miejscach ogólnodostępnych adresów instytucji stojących na straży praw człowieka;
5. upowszechnianie wśród osadzonych wiedzy na temat orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka
6. zapewnienie psychologowi superwizji;
7. poszerzenie oferty szkoleń dla funkcjonariuszy;
8. wyposażenie łóżka piętrowego w celi nr 310 w zabezpieczenia oraz drabinkę umożliwiającą wejście na górny poziom, a łóżka w celi 306 w płyty pod materac;
9. wymianę zniszczonych poduszek w celach mieszkalnych;
10. wydzielenie stanowisk prysznicowych w łaźni;
11. zapewnienie w łaźni kratak lub mat antypoślizgowych;
12. zwiększenie częstotliwości kąpieli dla osadzonych;
13. ujednoczenie cenników asortymentu dostępnego w kantynie;
14. rozszerzenie asortymentu towarów dostępnych w kantynie o owoce i warzywa;
15. wyposażenie wszystkich pól spacerowych w częściowe zadaszenia;
16. dostosowanie infrastruktury jednostki do potrzeb osób niepełnosprawnych w planowanych remontach i modernizacjach;
17. zorganizowanie sali do widzeń w oddzielnym pomieszczeniu, bez osoby dozorującej;
18. wyposażenie i przyozdobienie sali widzeń w taki sposób, aby stwarzała atmosferę przyjazną dzieciom;
19. wykorzystywanie izby chorych zgodnie z przeznaczeniem;

20. zaprzestanie przeprowadzania badań lekarskich w obecności funkcjonariusza niewykonującego zawodu medycznego;
21. przeprowadzanie wstępnych badań lekarskich w terminie ustawowym;
22. przywrócenie świetlicom ich pierwotnej funkcji lub zorganizowanie innego pomieszczenia o większej powierzchni przeznaczonego do realizacji zajęć świetlicowych;
23. poinformowanie osadzonych o możliwości skorzystania z zajęć sportowych na boisku.

Dyrektorowi Okręgowemu Służby Więziennej w Poznaniu:

1. przekazanie środków finansowych na realizację zaleceń nr 6, 9,10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22.

Opracowała: dr Aleksandra Iwanowska

Za Zespół podpisuje